

XALQARO NORDIK UNIVERSITETI

**“DAVLAT IQTISODIY SIYOSATI”
o‘quv kursining
“Davlat iqtisodiy siyosatining maqsad va vazifalari”
mavzusidan ma’ruza matni**

Ma’ruzachi: Xamidova Zulfiya Axmadjonovna

Toshkent 2022

M

A

1.1. Iqtisodiyotga davlatning aralashuvi va iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarishning zarurati, vazifalari.

U

Davlatning roli haqidagi bahs-munozaralar ko'pincha “yangi soliqlar yo'q” yoki “byudjetni muvozanatlashtiring” kabi hayqiriqlar bilan bamperli stikerlarda bo'lib o'tadi. Ushbu sodda iboralar hukumat iqtisodiy siyosatining jiddiy biznesini qamrab ololmaydi. Aytaylik, aholi sog'liqni saqlashni yaxshilash uchun ko'proq mablag' sarflashni xohlaydi yoki yoshlarni tarbiyalashga ko'proq mablag' ajratilishi yoki chuqur tanazzulda ishsizlikni kamaytirish kerak.

Bozor iqtisodiyoti bu muammolarni avtomatik ravishda hal qila olmaydi. Ushbu maqsadlarning har biri, agar hukumat soliqlarni, xarajatlarni yoki qoidalarni o'zgartirgan taqdirdagina bajarilishi mumkin.

Jahon tarixida yirik o'zgarishlar soliq-byudjet siyosatida natijasida yuz beradi, chunki soliq va xarajatlar ijtimoiy o'zgarishlarning juda kuchli vositasidir.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ob'ektiv ravishda shartlanadi.

Ko'plab iqtisodchilar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishining zarurligini faqat bozorning kamchiliklari, uning ko'plab iqtisodiy muammolarni hal eta olmaslik holati bilan izohlaydilar. Bu ma'lum ma'noda to'g'ri bo'lsada, biroq, iqtisodiyotga davlat

ta'sirining ob'ektiv zarurligini eng avvalo ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi.

Bugungi kunda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zaruriyati quyidagilardan kelib chiqib belgilanadi:

- bozordagi muvaffaqiyatsizliklar;
- makroiqtisodiy beqarorlik;
- raqobat, uning natijalari;
- iqtisodiyotning ochiqligining salbiy oqibatlari;
- tranzaksiya xarajatlari;
- salbiy “tashqi tomonlar”

- jamoat ehtiyojlari va “jamoat tovarlari”

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ob’ektiv asosi bo’lib ham milliy iqtisodiyot darajasida, ham xalqaro miqyosda ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi negizida ishlab chiqarishning umumlashuvi jarayoni xizmat qiladi.

Bu jarayon quyidagilarda namoyon bo’ladi:

- chuqurlashib borayotgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarishning ixtisoslashgan tarmoqlarining o’zaro aloqasi va o’zaro bog’liqligi yanada kuchayadi;
- ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuvi va markazlashuvi natijasida alohida xo’jalik birliklarining mayda bo’laklarga ajralib ketish holatlari barham topadi;
- ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to’planish jarayoni o’sadi;
- turli iqtisodiy mintaqalar o’rtasidagi iqtisodiy aloqalar va faoliyat almashuvi jadallashadi.

Ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasining oshishi bilan o’zaro muvofiqlashtirilgan holda xo’jalik yuritish, takror ishlab chiqarish nisbatlarini ongli ravishda tartibga solish, yirik ishlab chiqarish majmualari, yaxlit iqtisodiyotni markazlashtirilgan holda boshqarishga ob’ektiv ehtiyoj paydo bo’ladi. Shunga ko’ra, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ishlab chiqarish munosabatlarining har qanday tizimida ishlab chiqarish umumlashuvining ma’lum darajasida ob’ektiv zaruriyatga aylanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a’zolarining ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta’minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo’naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo’yicha faoliyati tushuniladi.

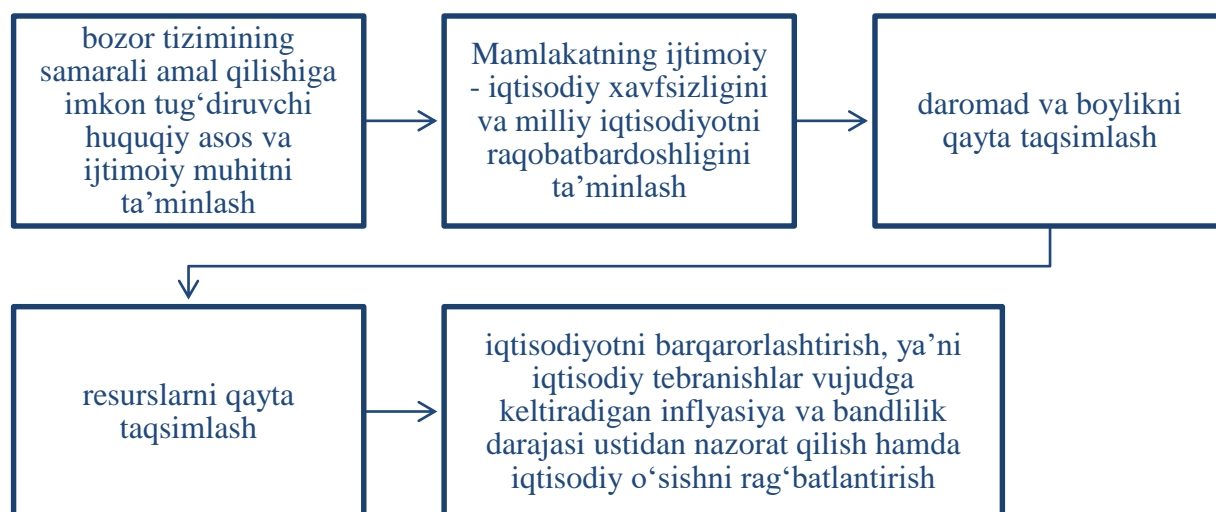

Bozor xo'jaligi sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish qonunchilik, ijro etish va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimidan iborat bo'ladi. Hozirgi sharoitda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlikni tartibga solish, tarmoq va mintaqaviy tuzilmalardagi ijobiy siljishlarni qo'llab-quvvatlash, eksportni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmi to'g'risida to'laroq tasavvurga ega bo'lishi uchun uning maqsadi, vazifalari va tartibga solish usullari hamda vosita yoki dastaklarini to'laroq tavsiflash lozim.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mamlakat ichida va xalqaro maydonda mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Bu asosiy maqsaddan bir qator aniq maqsadlar kelib chiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy siklni barqarorlashtirish; milliy xo'jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof-muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning quyidagi vazifalarida aniq namoyon bo'ladi. 1-chizma.

1-chizma. Davlatning iqtisodiy vazifalari

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining shart-sharoiti hisoblangan **huquqiy asosni ta'minlash vazifalarini** o'z zimmasiga oladi. Bozor iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan huquqiy asosni ta'minlash quyidagi tadbirlarning amalga oshirilishini taqozo qiladi:

- xususiy korxonalarining huquqiy mavqeini mustahkamlash;
- xususiy mulkchilik huquqini ta'minlash va shartnomalarga amal qilishni kafolatlash;
- korxonalar, resurslarni yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqish va boshqalar.

Davlat tomonidan **ijtimoiy muhitni ta'minlash** o'z ichiga ichki tartibni saqlash, mahsulot sifati va og'irligini o'lchash standartlarini belgilash, tovar va

xizmatlar ayirboshlashni yengillashtirish uchun milliy pul tizimini muomalaga kiritish kabilarni oladi.

Bozor tizimi pul daromadlarini va milliy mahsulotni jamiyat a'zolari o'rtasida taqsimlashda birmuncha tengsizliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli davlat o'z zimmasiga **daromadlar tengsizligini kamaytirish vazifasini** oladi. Bu vazifa bir qator tadbir va dasturlarda o'z ifodasini topadi.

Birinchiidan, transfert to'lovlari muhtojlarni, nogironlarni va birovning qaramog'ida bo'lganlarni nafaqalar bilan, ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan ta'minlaydi. Ijtimoiy ta'minot dasturlari orqali pensionerlar va qariyalarga moliyaviy yordam ko'rsatiladi.

Ikkinchiidan, davlat bozorni tartibga solish yo'li bilan, ya'ni talab va taklif ta'sirida o'rnatiladigan narxlarni o'zgartirish yo'li bilan ham daromadlarning taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Davlat bir qator yo'llar bilan resurslarning nomutanosib taqsimlanishi keltirib chiqaradigan oqibatlarni yumshatishga ham harakat qiladi.

Birinchiidan, iste'molchilarning aniq tovar va xizmatlarni xarid qilish qobiliyatini oshirish yo'li bilan ularning talabi kengaytiriladi.

Ikkinchidan, davlat taklifni oshirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidiyalashi mumkin. Subsidiyalar ishlab chiqaruvchilarning zararlarini qisqartiradi va mahsulotlar ishlab chiqarishda resurslarning yetishmasligi muammosini bartaraf qiladi.

Uchinchidan, davlat ayrim tovarlar va ijtimoiy ne'matlarning ishlab chiqaruvchisi sifatida chiqadi. Bunday tarmoqlar davlat mulkchiligiga asoslanadi va davlat tomonidan bevosita boshqariladi yoki ularni moliyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta'minlash, to'liq bandlik va narxlarning barqaror darajasiga erishishda yordam berish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Iqtisodiyotda to'liq bandlikni ta'minlash uchun umumiy sarflar, ya'ni xususiy va davlat sarflarining hajmi yetarli bo'lmasa, davlat bir tomondan ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarga o'z xarajatlarini ko'paytiradi, boshqa tomondan xususiy sektorning sarflarini rag'batlantirish maqsadida soliqlarni qisqartiradi.

1.2. Iqtisodiy sohani boshqarish va tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy usullari va vositalari

Iqtisodiyot o'zini-o'zi tartibga solish davrida bozor mexanizmi uzoq vaqt mobayinida iqtisodiyotni tartibga solishning yagona mexanizm bo'ldi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarurati va uni bozor bilan uyg'unlashtirish biroz keyinroq yuzaga keldi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning rivojlanishini ikki yirik bosqichga bo'lish mumkin:

1. Ikkinchi jahon urushiga qadar;
2. Ikkinchi jahon urushidan keyin.

Birinchi bosqichda davlat xususiy kapitalni takror ishlab chiqarilishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berdi: mehnat, soliq, savdo va ijtimoiy qonunchilik asoslari ishlab chiqildi. Erkin raqobat davrida davlat harbiy zavodlar va temir yo'l qurilishida xususiy kapitalni kengaytirish yo'li bilan xo'jalik jarayonida ishtirok

etishni boshladi. Shu bilan birga davlat alohida sohalarni tartibga solishni boshlaydi (agrar soha, pul-kredit ...).

Ikkinchi bosqichda bir qator davlatlar tarmoqlarni rejalashtirishga, milliy va hududiy rivojlanishni dasturlashtirishga, davlatning byudjet-kredit sohasida iqtisodiyotni tartibga solish faolligini oshirishdi. Iqtisodiy rivojlanishda davlat aralashuvi umum iqtisodiy xususiyatga ega bo'lib, davlat uzoq muddatli strategik maqsadlarni ishlab chiqdi. Bu bosqich integratsion ittifoqlar doirasida xalqaro darajadagi o'rta muddatli umumdavlat kelishuvlari bo'yicha davlat faoliyatlarini tavsiflaydi.

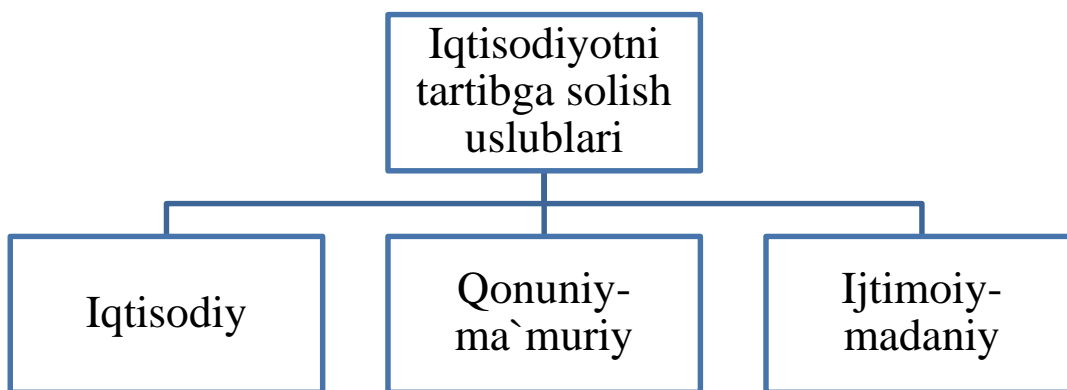
Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish xususiy kapitalni takror ishlab chiqarilishi uchun qulay sharoit yaratishdan to iqtisodiy hamkorlik doirasida o'rta muddatli umumdavlat dasturini xalqaro kelishuvlar darajasigacha bo'lgan yo'li bosib o'tildi.

Hozirgi kunda davlat iqtisodiy tizimda iqtisodiy indikatorlarga faol ta'sir etuvchi yagona va asosiy tartibga soluvchi, muvofiqlashtiruvchi markaziga aylanmoqda, iqtisodiy o'zgarishlarga qulay sharoit yaratmoqda. Bozor iqtisodiyotini barcha jabhalarni tartibga solishda davlat boshqaruviga zaruriy elementi sifatida qaraladi.

Umumiy holda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi:

1. Iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikka erishish.
2. Bozorni amal qilishi uchun qulay sharoit yaratish.
3. Iqtisodiy o'sishning barqaror darajasini ta'minlash.
4. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni boshqarish.
5. Ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlash.
6. Ekologik va demografik muammolarni xalq etish hisoblanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishi turli uslublar bilan amalga oshiriladi. Ulardan: iqtisodiy, qonuniy-ma'muriy va sudlov. Ushbu uslublar turli vositalardan foydalangan holda turli usullar orqali amalga oshiriladi. U umumiy ko'rinishda 1-chizmada keltirilgan.

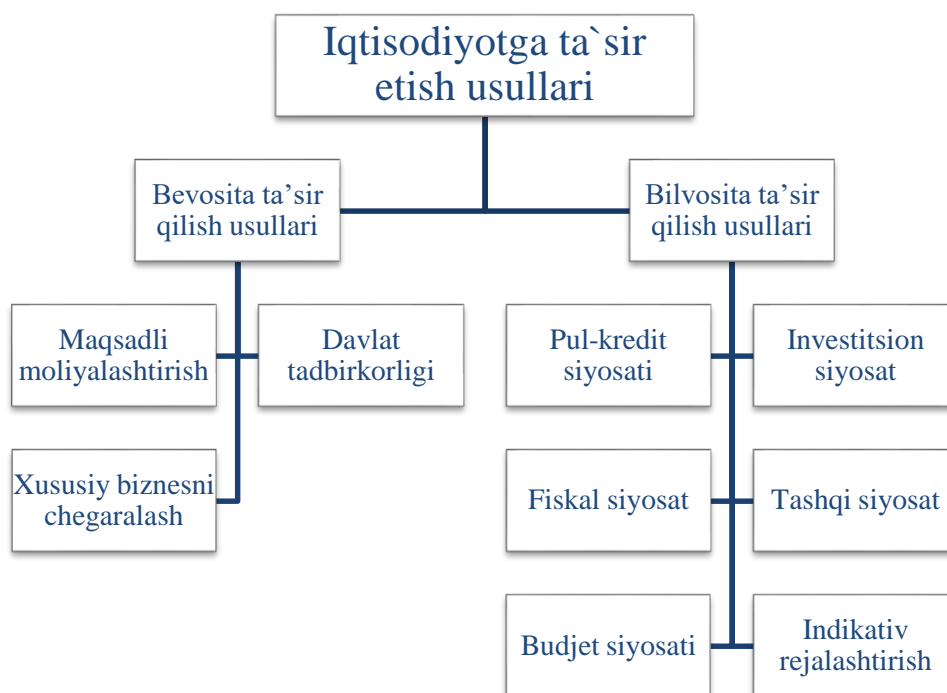

2-chizma. Iqtisodiyotni tartibga solish uslublari

Hukumat miqyosidagi tendentsiyalar bir asrdan ko'proq vaqt davomida barcha iqtisodiyotlarda milliy daromad va ishlab chiqarish o'sib bormoqda. Shu bilan birga, aksariyat mamlakatlarda davlat xarajatlari umumiy iqtisodiyotga qaraganda tezroq o'sib bormoqda. Favqulodda vaziyatlarning har bir davri - depressiya, urush yoki qashshoqlik yoki ifloslanish kabi ijtimoiy muammolardan tashvishlanish - hukumat faoliyatini kengaytirdi.

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagicha guruhlash mumkin:

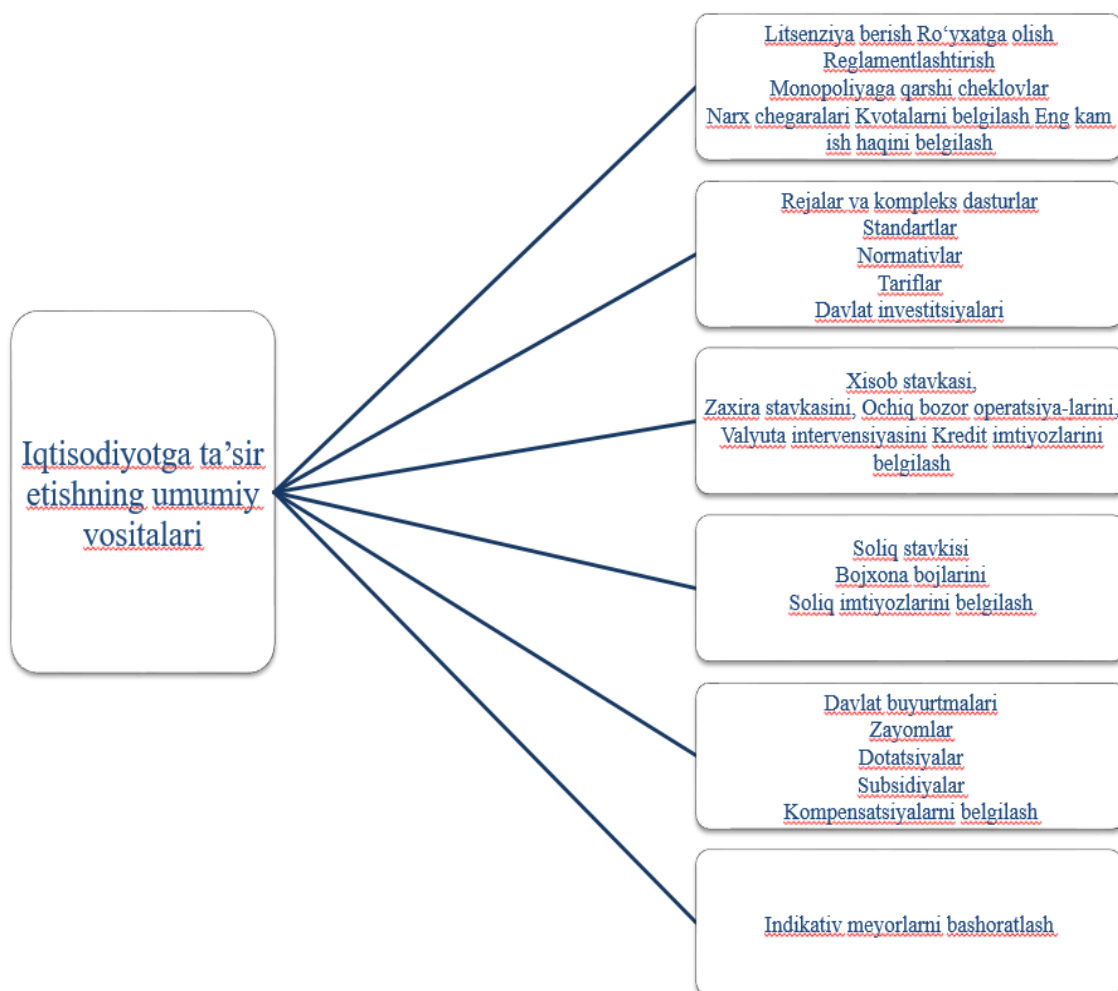
- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;

3-chizma. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning usullari

Bevosita ta'sir qilish usullariga davlat subsidiyasi, davlat tadbirkorligi, iqtisodiyotni davlat boshqaruvi tizimi taaluqlidir. Bilvosita ta'sir qilish usullariga soliq, jarima, kvotalar, bojxona bojlari va boshqalar taaluqlidir. Indikativ rejalashtirish va davlat dasturlari iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim shakli hisoblanadi.

Davlat tomonidan tartibga solish turlari: mutloq davlat monopoliyasi (sobiq ittifoq va boshqa davlatlar) va iqtisodiy erkinlik darajalari, ya'ni bu darajalar o'rtasida bir qator oraliq ko'rinishlari mavjud bo'ladi (Xitoyda bozor sotsializmi, Germaniya va Avstriyada ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti, Shvetsiya aralash iqtisodiyot modeli va h.k.).

4-chizma. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositalari

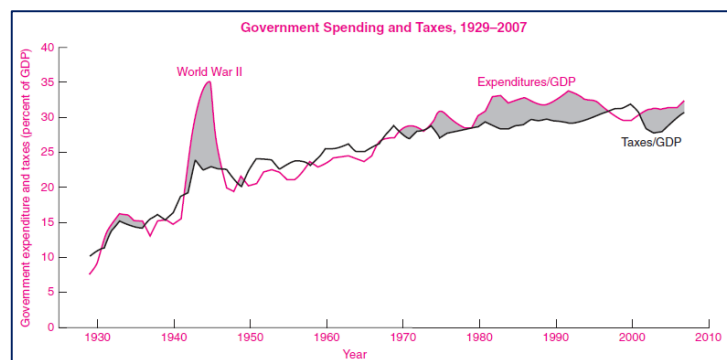

Xorij tajribasida zamonaviy iqtisodiyotda iqtisodiy hayotning biron bir sohasiga hukumat ta'sir qilmaydi. Hukumat xususiy iqtisodiy faoliyatga ta'sir o'tkazish uchun foydalanadigan uchta asosiy vositasi mavjud:

1. Daromadlar, tovarlar va xizmatlarga soliqlar. Ular xususiy daromadlarni kamaytiradi, shu bilan xususiy xarajatlarni kamaytiradi (avtomobillar yoki restoran taomlari uchun) va davlat xarajatlari uchun resurslarni beradi. Soliq tizimi, shuningdek, ayrim faoliyatni og'irroq soliqqa tortish orqali (masalan, chekish) cheklash uchun xizmat qiladi, shu bilan birga boshqa faoliyatni yengil soliqqa tortish yoki hatto ularga yordam berish (masalan, sog'liqni saqlash)

2. Muayyan tovarlarga yoki xizmatlarga (masalan, yo'llar, ta'lim yoki politsiya himoyasi) xarajatlar, shuningdek shaxslarga resurslarni yetkazib beradigan transfer to'lovlari (ijtimoiy ta'minot va oziq-ovqat markalari kabi)

3. Odamlarni muayyan iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishga yoki ulardan voz kechishga yo'naltiradigan qoidalar yoki nazorat. Bunga firmalarning ifloslanishini cheklaydigan yoki radio spektrini ajratadigan yoki yangi dori vositalarining xavfsizligini sinovdan o'tkazishni talab qiladigan qoidalar kiradi.

5-chizma. Iqtisodiyotda hukumatning ulushi keskin o'shishi

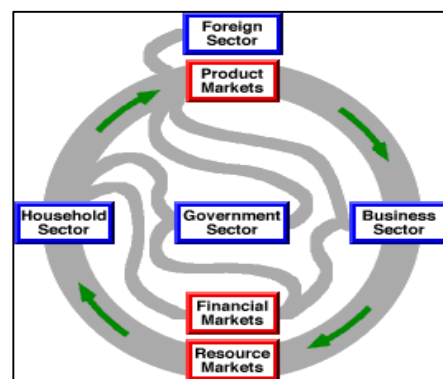
Inqiroz o'tganidan keyin hukumat nazorati va xarajatlari hech qachon avvalgi darajasiga qaytmagan. Birinchi jahon urushidan oldin federal, shtat va mahalliy hukumatning umumiy xarajatlari yoki soliqqa tortilishi AQSh milliy daromadining o'ndan bir qismidan ozroqni tashkil qilar edi. Ikkinchi Jahon urushi davrida olib

borilgan urush harakati hukumatni mamlakatning kengaytirilgan umumiy ishlab chiqarish hajmining taxminan yarmini iste'mol qilishga majbur qildi. 2007 yilda Qo'shma Shtatlardagi barcha darajadagi hukumat xarajatlari YaIMning 33 foizini tashkil etdi. 5-chizmada Qo'shma Shtatlarning barcha darajadagi boshqaruv organlari uchun soliqlar va xarajatlar tendentsiyasi ko'rsatilgan.

Davlat xarajatlari tarkibiga federal, shtat va mahalliy darajadagi tovarlar, xizmatlar va transfertlarga sarflangan xarajatlar kiradi. Xarajatlar urush davrida qanday tez o'sganiga e'tibor bering, ammo keyinchalik urushgacha bo'lgan darajaga qaytmadi. Xarajatlar va soliqlar o'rtasidagi farq hukumat defitsiti yoki profitsiti bilan ifodalanadi.

3. Iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishning samarali tizimini yaratish usullari

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo'lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bo'lsa, bozor iqtisodiyoti esa birinchi navbatda iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan bog'langan. Shu bilan birga barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning davlat sektori mavjud.

Davlat sektori – bu mulk egasi davlat bo'lgan ja'mi korxonalar va tashkilotlar majmuidir. Uning bir qismi milliylashtirishdan va ikkinchi qismi esa davlat mablag'lari hisobidan shakllanadi. Kapital talab etuvchi yangi tarmoqlarni yaratish (kosmik sanoat ishlab chiqarish va boshqalar) hisobiga iqtisodiyotning davlat sektori oshib boradi.

Turli mamlakatlarning ijtimoiy ishlab chiqarishida davlat sektori ulushi turlicha bo'lib, u asosiy kapitalning 2% dan 50% gachasini tashkil etadi. MDX davlatlarida bozor iqtisodiyotiga o'tish va iqtisodiyotni isloh qilishdan so'ng davlat sektori ulushi sezilarli darajada qisqardi.

Davlat sektori ishlab chiqarish maqsadlariga ko'ra nodavlat sektoridan farqlanadi. Ishlab chiqarishdan asosiy pirovard maqsad - bu foyda olish, lekin davlat

sektorining asosiy maqsadi – bu investitsiya munosabatlarini, bandlikni tartibga solish, nodavlat sektorga yordam ko‘rsatish va ijtimoiy jarayonlarni tartibga solish hisoblanadi. Davlat sektori maqsadlari milliy iqtisodiyot manfaatlaridan kelib chiqadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vazifalarini amalga oshirish uchun soliqqa tartish va yig‘imlar yo‘li bilan davlat byudjeti resurslari tashkil etiladi va davlat sektorining moddiy bazasi shakllantiriladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish – bu takror ishlab chiqarish jarayonining tarkibiy qismi va jamiyat iqtisodiyotii rivojlantirishdir.

Davlat sektorini boshqarish mulkchilikning davlat shakliga asoslanib, u asosan quyidagi uchta yo‘l orqali shakllanadi:

- 1) ishlab chiqarish vositalari egalariga pul yoki qimmatli qog‘ozlar bilan tovon to‘lash orqali mulkni milliylashtirish;
- 2) davlat byudjeti mablag‘lari hisobiga yangi korxonalar, ba’zi hollarda yaxlit tarmoqlarni barpo etish;
- 3) davlat tomonidan xususiy korporatsiyalarning aksiyalarini sotib olish va aralash davlat-xususiy korxonalarini tashkil etish.

Iqtisodiyotni tartibga solishning davlat mexanizmi bozor mexanizmi bilan uzluksiz bog‘langan. Bundan hulosa qilsak, «Samarasiz davlat boshqaruvi bilan iqtisodiy barqaror rivojlanib bo‘lmaganidek, ijtimoiy rivojlanib ham bo‘lmaydi». Bu borada taniqli iqtisodchi P.Samuelson shunday deydi – «Iqtisodiyotni u yoki bu mexanizmisiz boshqarish – bu bir qo‘lda qarsak cholish bilan barobardir»².

Markazlashgan rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tishda iqtisodiyotni tartibga solish borasida davlatning roli mazmun va shakli jihatdan o‘zgaradi. Bozor iqtisodiyotiga o‘tishda mulkchilik munosabatlari tizimini shakllantirish vazifasi yuzaga keladi. Bunday sharoitda davlatning aralashuvisiz ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o‘tib bo‘lmaydi.

² Цитировано по «Общая экономическая теория (политэкономия)» учебник М.: 1995. стр. 144.

O'tish davrida davlat islohatlarni amalga oshirish, yo'naltirish va javobgarliklarni o'z zimmasiga oladi. Davlat bozor munosabatlariga o'tishda quyidagi vazifalar asosiy qilib belgilaydi:

1. Monopoliyadan chiqarish, raqobatli muhitni yaratish va tadbirkorlikni rivojlantirish uchun huquqiy bazani yaratish va qulay sharoitni ta'minlash;
2. Aralash iqtisodiyotda yangi mulkchilik munosabatlarini va bozorning barcha elementlarini shakllantirish;
3. Inflyatsiyaga qarshi siyosat olib borishda, pul va moliya-kredit sohasida nazorat vazifalarini saqlab qolish va takomillashtirish.

Hozirgi kunda davlat, asosan rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni tartibga solishda va jamiyatni rivojlantirishda muhim rolni o'ynaydi. Iqtisodiy rivojlanishda davlatning rolini alohida olib ko'rsatish juda murakkabdir. Shunday ko'rsatkichlaridan biri davlat byudjeti xarajatlari va mamlakatdagi YaIM mutanosibligi hisoblanadi.

Iqtisodiy rivojlanishni boshqarishda davlat tomonidan tartibga solishning sifat o'zgarishlari yuzaga keladi. Gap shundaki, davlat va bozorning o'zaro aloqalari, ya'ni o'tish davrida bozor mexanizmi bajara olmaydigan nafaqat davlat vazifalari nazarda tutiladi, balki davlatning zamonaviy fuqarolik jamiyati bo'g'inlari vazifalarini bajarish ham nazarda tutiladi. Bunda ishlab chiqaruvchilar, tadbirkorlar uyushmasi, inson huquqlarini himoya qilish jamiyati, istemolchilar huquqi, hayriya va boshqa fondlar nazarda tutiladi.

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalanadi. Ma'muriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga tayanadi va taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xususiyatidagi tadbirlarni o'z ichiga oladi. Ayniqsa ishlab chiqarish tanazzulga uchragan davrda iqtisodiyotga bilvosita ta'sir qilish tadbirlari kam samarali bo'lib, ma'muriy vositalardan foydalanishga ustunlik beriladi. Bu usullardan quyidagilarni alohida ko'rsatish mumkin:

a) iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari – transport, aloqa, atom va elektr energetikasi, kommunal xizmat va boshqa sohalarni bevosita boshqarish.

Bunda davlat mulk sohibi va tadbirkor sifatida o'ziga qarashli korxonalar va tashkilotlar iqtisodiy hayotida faol qatnashadi;

b) narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati. Bu iqtisodiyotga aralashishning antiinflyatsion tadbirlari hisoblanib, inflyatsiyani yumshatishga qaratiladi;

v) ish bilan bandlik xizmati faoliyati (mehnat birjalari)ni tashkil qilish. Davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish choralarini ko'radi. Ularni zarur kasblarga qayta tayyorlaydi, ish bilan ta'minlanmaganlarga nafaqa beradi, muhojirlarga yordam ko'rsatadi;

g) iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish (monopoliyaga qarshi qonunchilik, tadbirkorlik to'g'risidagi, bank sohalari, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlar).

Shu orqali bozor munosabatlarining rivojlanishi qonun yo'li bilan kafolatlanadi, turli mulk shakllarining daxlsizligi ta'minlanadi, monopoliyalarga yo'l berilmaydi va erkin raqobatga sharoit yaratiladi.

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va byudjet siyosatida o'z ifodasini topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- hisob stavkasini tartibga solish;
- moliya-kredit muassasalalarining Markaziy bankdagi zahiralari minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;
- davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat majburiyatlarini chiqarish, ularni sotish va to'lash).

Davlat bu dastaklar yordamida moliya bozorida talab va taklif nisbatini kutilgan yo'nalishda o'zgartirishga harakat qiladi. Jumladan, ssudaga beriladigan pul miqdorini o'zgartirish uchun foiz stavkasi vositasidan foydalanadi. Davlat

kreditga bo'lgan talab va taklifni Markaziy bank orqali quyidagi yo'llar bilan o'zgartiradi:

- davlat Markaziy bank ehtiyojlari orqali banklar mablag'larining qarzga beriladigan va zahirada turadigan qismlari ulushini o'zgartiradi;

- Markaziy bank boshqa banklarga past foiz stavkasida qarz berib, ularning kreditlash ishida faol qatnashib, iqtisodiy o'sishiga ta'sir qilishini ta'minlaydi;

- davlat Markaziy bank orqali xazina majburiyatlarini tarqatadi, o'z obligatsiyalarini sotadi yoki qimmatli qog'ozlarini sotib oladi. Natijada taklif etilgan pul miqdori o'zgarib, bu foizga ta'sir etadi. **Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifini o'zgartirish borasidagi siyosati monetar siyosat deb yuritiladi.**

Davlatning byudjet siyosati uning daromadlar va harajatlar qismini o'zgartirishga qaratiladi. Davlat xarajatlarini qoplash uchun moliyaviy mablag'larni jalb qilishning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi. Ulardan xo'jalik sub'ektlari faoliyatiga va ijtimoiy barqarorlikga ta'sir ko'rsatishda ham keng foydalaniladi.

Soliqlar yordamida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga hamda soliq turlari va soliq to'lashda berilgan imtiyozlarga bog'liq bo'ladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida **byudjet xarajatlaridan** ham foydalanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda asosiy kapitalga hisoblanadigan **jadallashgan amortizatsiya** ajratmalari alohida rol o'ynaydi. U hozirgi sharoitda jamg'arish va iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy vositasi hamda iqtisodiy sikli va bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi muhim dastak hisoblanadi.

Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat kapital qo'yilmalari muhim rol o'ynaydi. Jumladan, bozor kon'yunkturasi yomonlashgan, turg'unlik yoki inqiroz sharoitida xususiy kapital qo'yilmalar qisqaradi, davlat investitsiyalari esa odatda o'sadi. Su

orqali davlat ishlab chiqarishda tanazzul va ishsizlikning o'sishiga qarshi turishga harakat qiladi.

Shuningdek, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish bir qator shakllarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat iqtisodiy dasturlarining ishlab chiqilishi;
- ilmiy tadqiqotlar va ilmiy-tadqiqot konstruktorlik ishlanmalari, ixtirolarni davlat tomonidan rag'batlantirish hamda iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy siljishlarni ta'minlash;
- investitsiya jarayoni va iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish;
- ishchi kuchi bozoriga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatish;
- qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning oliy shakli **davlat iqtisodiy dasturlari** hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat.

Iqtisodiy dasturlar o'rta muddatli, favquloddagi va maqsadli bo'lishi mumkin. O'rta muddatli umumiy iqtisodiy dasturlar odatda besh yilga tuziladi. Favquloddagi dasturlar tig'iz vaziyatlarda, masalan, inqiroz, ommaviy ishsizlik va kuchli inflyasiya sharoitlarida ishlab chiqilib, qisqa muddatli xususiyatga ega bo'ladi. Bunday maqsadli dasturlarning ob'ekti tarmoqlar, mintaqalar, ijtimoiy sohalar va ilmiy tadqiqotlarning har xil yo'nalishlari bo'lishi mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish **tashqi iqtisodiy usullar** yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xo'jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va fan-texnika yutuqlari eksportini rag'batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, chet ellardan investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga cheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdoda boj to'lovlarini o'zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish yoki cheklash bo'yicha tadbirlar, mamlakatga chetdan ishchi kuchini jalb

qilish, xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda va davlatlararo uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir.

Shunday qilib, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning qarab chiqilgan barcha ichki va tashqi iqtisodiy usullari (vosita va dastaklari) birgalikda milliy iqtisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga va mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi.

TAYANCH TUSHUNCHALAR

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish – qonunchilik, ijro va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi – iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, iqtisodiy tizimni mustahkamlash va uni o‘zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish.

Davlatning iqtisodiy vazifalari – iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda iqtisodiy o‘‘sishni ta‘minlashga qaratilgan chora-tadbirlar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning usullari – tartibga solishning ma‘muriy va iqtisodiy vositalari birligi.

Bevosita usullar – iqtisodiyotni tartibga solishning taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish tavsifidagi ma‘muriy vositalari.

Bilvosita usullar – iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1-ilova

“INSERT USULI”

Insert - samarali o‘qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil o‘qib-o‘rganishda yordam beradi. Bunda ma‘ruza mavzulari, kitob va boshqa materiallar oldindan talabaga vazifa qilib beriladi. Uni o‘qib chiqib, «V; +; -; ?» belgilari orqali o‘z fikrini ifodalaydi.

Matnni belgilash tizimi

(v) - men bilgan narsani tasdiqlaydi.

(+) – yangi ma'lumot.

(-) – men bilgan narsaga zid.

(?) – meni o'ylantirdi. Bu borada menga qo'shimcha ma'lumot zarur.

Insert jadvali

TUSHUNCHALAR	V	+	-	?
Iqtisodiyot				
Davlat				
Bozor mexanizmi				
Bevosita usullar				
Bilvosita usular				
Fiskal siyosat				
Monetary siyosat				

2-ilova

SAVOLLAR

1. Iqtisodiyotni tartibga solishda bozor mexanizmining ustunlik va kamchilik tomonlarini ayting?

2. Bozor mexanizmi qanday ijtimoiy vazifalarni bajara olmaydi?

3. Davlat boshqaruv rolisiz kerakli natijalar bera olmaydigan bozor mexanizmi vazifalarni sanang?

4. Zamonaviy davlatning iqtisodiy vazifalari nimalardan iborat?

5. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish shaklining asosiy rivojlanish boqichlarini tavsiflang. Davlat tomonidan tartibga solishdan asosiy maqsad. YaIM va davlat xarajatlari xajmi o'rtasidagi mutanosiblik nimani bildiradi?

6. Markazlashgan-rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish xususiyatlarini ayting?

7. Rivojlanishning hozirgi bosqichida davlat tomonidan tartibga solishni zarurligi nimada?

Ushbu savol bo'yicha asosiy iqtisodiy maktablarning qarashlarini eslang.

1) Merkantilistlar, fiziokratlar va klassiklar qanday munosabatda bo'lgan?

2) Nima uchun 20 asrning boshlariga kelib davlatni iqtisodiyotga aralashuvining zarurligi yuzaga keldi?

8. Quyidagi keltirilgan faktik materiallarni tahlil qiling:

9. 1990 yil AQSh federal byudjetida tabiatni muhofaza qilishga ajratilgan harajatlar 14,4 mlrd doll.ni tashkil qiladi.

Iyul oyida Parijda «katta yettilik» yig`ilishi qatnashchilari murojaat qildilar: «Yerning ekologik balansini aniqlashtirish va saqlash uchun shoshilinch chora qabul qilish zarur. Iqtisodiy va ijtimoiy sohalaridagi umumiy muammolarni hal qilish maqsadida planetada sog`lom, muvozanatli atrof-muhitni yaratish va saqlashga erishish uchun biz o`z imkoniyat va kuchlarimizni birlashtiramiz».

Quyidagi savollarga javob bering:

1) Salbiy eksternallar deganda nimani tushunasiz?

2) Nima uchun ko`pincha aynan bozor tizimidagi davlatlar salbiy ekstrenallarni minimallashtirish muammolari bilan shug`ullanadi?

3) Makroiqtisodiy siyosiy maqsadlari sifatida quyidagilarni aytish mumkin:

10. YAMM, bandlik, narxlarining barqarorligi, muvozanatli to`lov balansi, iqtisodiy o`sis, atrof muhitni muhofaza qilish.

1) Davlat maqsadlardan ba`zilarini tanlashi mumkinmi?

11. Quyidagi savollar yuzasidan o`zingizning mustaqil fikringizni bayon qiling.

1) Daromadlarni qayta taqsimlash Davlat makroiqtisodiy siyosatining dastgohi hisoblanadimi?

2) Davlat qanday qilib daromadlarni qayta taqsimlashni amalga oshiradi.

3) Daromadlar tengsizligi adolatdanmi yoki daromadlar tengligi adolatsizlikmi?

12. Muammoli vazifa

Davlatni iqtisodiyotga aralashuvi qay darajada bo`lishi kerak.

1. Uslubiy ko`rsatma: xarakat ketma-ketligi (algoritm)

1. Muammoni savol shakliga keltiring.

2. Asosiy masalani shakllantiring, uning yechimi muammoli savolga javob berish darajasida bo`lsin.

3. Milliy iqtisodiyot holatini tavsiflash imkonini beruvchi asosiy mezonlarni (belgi, tahlil yoʻnalishi) ayting.
4. Yechish algoritmini tuzing.
5. Jamoa boʻlib tanlangan koʻrsatkichni baholang, ularni yoritish ketma-ketligini oʻrnatib.
6. Milliy iqtisodiyot holatini baholash boʻyicha tanlangan koʻrsatkich asosida bir qator kichik muammolarni shakllantiring va jadvalga yozing.
7. “Yechimning mazmuni” ustuniga ularni aniqlash, hisoblash algoritmini (formulasi, tartibini) yozing.
8. Muammoni yechish jadvalini toʻldiring.
9. Siz tomoningizdan keltirilgan koʻrsatkichning milliy iqtisodiyot uchun ahamiyatini yoritib va oraliq xulosalarni shakllantiring va yozing.
10. Yakuniy xulosani aniq va loʻnda qilib shakllantiring.

2. Muammoni yechish jadvali

Muammoni shakllantirilishi:	Yakuniy xulosa:	
Quyidagi muammolarni shakllantirish	Yechimlar mazmuni	Xulosalar
1	2	3
1.		
2.		
n.		

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR ROʻYHATI

1. Theodore H. Cohn, Anil Hira. Global Political Economy Theory and Practice. 8th Edition. Copyright Year 2021.
2. Hunt E.K. and Mark Lautzenheiser. History of Economic thought. Copyright. by M.E. Sharpe, Inc. 2011
3. Peter Drahos., Regulatory theory: foundations and applications, Australian National University Press, 2017.
4. Кушлин В.И. Государственное регулирование рыночной экономики. Под ред. В.И.Кушлина. - М: Экономика, 2016. – 495 с

5. Abulqosimov H. P. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish T. :Noshirlik yog’dusi, 2018. - 519 bet

6. Abulqosimov H.P., Abulqosimov M.H., Topildiyev S.R. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish. Darslik.- T.: “Iqtisodiyot nashriyoti ”, 2019. – 425 bet

Internet saytlari

1. www.press-service.uz -O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining matbuot xizmati

2. www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi hukumat portali

3. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi

4. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi rasmiy sayti.

5. www.mf.uz - O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy sayti

6. www.norma.uz -O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligi sayti